

Рибалка Валентин Васильович
*доктор психологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу психології праці
ІПООД НАПНУ*

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ПОСІБНИКА «МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НАУКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ»

**(Рибалка В.В. Методологічні проблеми наукової психології: посібник /
Рибалка Валентин Васильович.- К.: Талком, 2017.- 245 с.)**

Розглянуті у посібнику питання звичайно не охоплюють усієї методологічної проблематики наукової психології, більше того, самі вони висвітлені не завжди достатньо повною мірою, в чому виявляється певна обмеженість можливостей автора. Проте, ми намагалися втілити у поданому матеріалі головну ідею, яку вважаємо важливою для становлення методології сучасної психологічної науки. Це ідея про перспективність побудови методологічної системи психології шляхом концентрації її концептуального категоріально-поняттєвого апарату і методико-технологічного інструментарію навколо категорій особистості та її діяльності. Останні є ключовими для сучасної психологічної науки, оскільки феномен живої особистості та її діяльності - особистості вченого, психолога, педагога, філософа, представників інших наук - виступає в процесі своєї творчої, продуктивної, професійної діяльності та громадянської поведінки невичерпним джерелом особистісної перетворюючої ірадіації на її зовнішній та внутрішній світ.

Необхідним для глибшого розуміння методології наукової психології видається більш докладна інтерпретація значення самого терміну «психологія» та визначення особистості як її предмету. Адже саме значення категорії психології у світлі проведеного нами етимологічного психолінгвістичного дослідження, свідчить про входження в її склад таких понять, як «тіло, душа, дух та Я», що має знайти свій адекватний відгук у методології наукової психології. Ми вважаємо, що така інтерпретація змісту психології відкриває передусім певний закон тріади «дух-душа-одушевлено-одухотворене тіло», відповідно до якого будується зовнішній та внутрішній предметний світ особистості. Методологічно, завдяки «Я», з «психології особистості» рефлексивно трансцендуються соціальні побудови людства, що відповідають природі людської психіки. Психологія, виступаючи (за аналогією з біонікою) як психоніка, закономірно визначає «тріадну» побудову освіти, комп'ютерної техніки, навіть святої Трійці. Все це значною мірою пояснює явище предметнення особистістю навколишньої дійсності та розпредметнення її при формуванні нових поколінь особистостей.

Удосконалення методології вимагають більш точної інтерпретації категорії «особистість», її психологічної структури та діяльності. Проведений нами контентно-частотний аналіз в методологічному контексті майже п'яти десятків визначень особистості вітчизняними вченими призвів до відповідної рейтингової атрибутивної формули особистості, в якій її атрибути розташовуються у закономірному порядку зменшення частоти вживання атрибутів у низці майже півсотні визначень, такому, як: *«соціальність-самосвідомість-творчість-духовність-гуманізм-життєвість-цінність та самоцінність, честь та гідність-культурність-розвинутість-діяльність -...»* тощо. При цьому був додатково виявлений фактор антиномізації вказаних атрибутів, коли особистість висвітлюється через ланцюг антиномічних атрибутивних пар, таких як *«соціальність-індивідуальність»+«самосвідомість-свідомість»+«творчість-нормативність»+«духовність-матеріальність»+«гуманізм-варварство»* тощо, за якими стоять як теоретичні та методологічні проблеми дослідження психіки людини, так і практичні життєві проблеми конкретної особистості.

Становлення методології наукової психології здійснюється, передусім, через рефлексію власного психологічного досвіду психологів з обґрунтування пошуку методів розв'язання численних зовнішніх і внутрішніх проблем людини. В цьому зв'язку, наш професійний досвід свідчить про доцільність розглядати методологію не стільки як «учення про методи» (цим успішно займається методика), скільки як «логіку побудови і використання методів», яку утворюють закони, принципи, категорії, поняття, засоби, технології роботи теоретичних, прикладних та практичних психологів, і які визначають методологічну характеристику особистості та її діяльності. Цей досвід базується на перевірених практикою теоретичних і методологічних розробках вітчизняної психології. В якості таких виступають, передусім сформульовані Л.С.Виготським, у його культурно-історичній теорії розвитку вищих психічних функцій особистості закони - опосередкування, соціалізації, інтеріоризації, ідентичності індивідуальної поведінки особистості її соціальної поведінці, зони найближчого розвитку дитячої особистості під керівництвом дорослого. Важливою передумовою становлення сучасної методології наукової психології виступають теоретичні погляди класиків на особистість та її діяльність, сформульовані С.Л.Рубінштейном, О.М.Леонтьєвим, Г.С.Костюком та ін. Усі зазначені закони і принципи мають бути додатково розглянуті в діалектичному плані, зокрема антиномічно.

У центрі оновленої методології наукової психології, звичайно, має стояти обґрунтоване поняття методу, системи методів, тобто «шляху, засобу, способу буття особистості». Разом з тим, підкреслимо це ще раз, методологія визначає саме психо-логіку розробки та використання існуючих методів суб'єктом,

особистістю, людиною. І ця психологічна логіка тісно пов'язана із головним законом, сформульованим Л.С.Виготським в його культурно-історичній теорії розвитку вищих психічних функцій – законом опосередкування, за яким все в «обумовленій», «означеній», «опоняттєвій» психіці людини виступає як своєрідне психологічне знаряддя, засіб, спосіб, функція, інструмент.

Проте, повторимо, сам метод не слід абсолютизувати, щоб він не перетворився на автономну незалежну абстракцію. Перший адекватний аспект його правильного розширеного розуміння виявляється у філософській постановці проблеми мети і засобу, мети і методу, коли метод залежить від мети, а мета – від методу. У психології ця діада має бути послідовно розширена далі і розглядатися, як це почав робити сам Л.С.Виготський та його послідовники і, передусім, О.М.Леонт'єв, у більш широкому психологічному контексті проблеми діяльності. Якщо йти від мети і методу, як від психологічного ядра діяльності, у «попередньому» напрямку, то перед ними має постати «предмет» - як та проблемна дійсність, що дійсно передує меті. А перед предметом, якщо розмірковувати відповідно до слушної логіки О.М.Леонт'єва і Г.С.Костюка, має стояти «мотив» (чи не звучав раніше цей термін як «метив» і був поступово замінений на більш благозвучний «мотив»?). Тобто може бути відтворена, реконструйована цікава у методологічному плані психологічна конструкція «мотив-предмет-мета-метод...». Зазначимо, що саме такою і у таких саме термінах розумів структуру діяльності Г.С.Костюк, що було відображено в його методологічних дослідженнях.

Ця важлива частина методологічної формули діяльності, однак, має бути «перфектно» доповнена, завершена. Ми розмірковуємо наступним чином. Передусім, зрозуміло, що самим методом не закінчується діяльність. Цей метод має фундаментальне значення для особистості тільки тоді, коли забезпечує досягнення певного результату, наміченого у меті. Згадаємо добре відоме положення П.К.Анохіна про акцептор дії та результат як системотвірний фактор функціональної системи! Фактор результату все настійливіше займає своє місце у теоретичних уявленнях про діяльність, особливо у прагматично орієнтованих теоріях. Згадаємо, зокрема теорію і практику роботи з обдарованими і талановитими дітьми, розроблену американським психологом і педагогом Д.Рензуллі та інших, в яких результат займає ключове місце. Тому доцільно говорити про «метод досягнення результату»!

Проте, кінцевою психологічною ланкою діяльності слід визнати не тільки самий результат (який часто у системі розподілу праці може не мати прямого відношення до задоволення життєвих потреб людини, як, приміром, все та ж виточена токарем на станку металева болванка), а той продукт, який отримується і споживається людиною в системі перерозподілу опосередкованої трудової

діяльності та громадянської, економічної поведінки. Тому, продовжуючи методологічну реконструкцію формули діяльності особистості, ми пропонуємо також говорити про емотив переживання, вживання, споживання продукту життєдіяльності, в який «соціально-економічно» розопосередковується до рівня потреб людини результат її діяльності. Це розопосередкування має пройти через етапи соціальної та економічної переоцінки результату діяльності особистості в системі розподілу праці та соціальної поведінки, отримання відповідного до неї фінансового еквіваленту та його ринкового обміну на продукти, що забезпечують життєдіяльність особистості, кінець-кінцем - нормальне життя людини. Психологи більше не можуть не помічати ці два найважливіші системотвірні етапи діяльності особистості – «методу досягнення результату» та «емотиву споживання продукту».

Підкреслимо, що ми вражені «психологічною мудрістю» української мови, її живого словника, що дає можливість «психолінгвістично» дійти до цієї методологічної формули діяльності – «мотив-предмет-мета-метод-емотив»! При цьому ми розуміємо можливі сумніви, що пов'язані зі слухністю використання саме цих термінів, проте на даному етапі методологізування проблеми ми змушені використовувати майже однокорінну термінологію при цілісному розгляді методологічної формули діяльності особистості: мотив діяльності – предмет діяльності – мета діяльності – метод досягнення результату діяльності – емотив переживання, споживання продукту діяльності.

Відмітимо також майже кібернетичну перфектність такого методологічного розуміння діяльності – через зворотній зв'язок між емотивом та мотивом, коли емотивні, позитивні чи негативні, переживання факту задовільного чи незадовільного розопосередкування, переживання, вживання, споживання отриманого внаслідок результативного здійснення діяльності продукту розвиває чи гальмує вихідні мотиви подальшого її існування. Ми обмежуємося у даному посібнику саме цією формулою, розуміючи, що вона має бути значно більше конкретизована, систематизована, ієрархізована, концептуально зіставлена з іншими спробами формулювання сутності особистості та її діяльності. Тут ми обмежимося її зіставленням з нашим попереднім досвідом психологічної характеристики особистості та її діяльності - через тривимірну, поетапно конкретизовану психологічну структуру особистості та окреслені в її контексті компоненти-етапи діяльності: потребнісно-мотиваційний – інформаційно-пізнавальний – цілеформувальний – операційно-результативний – емоційно-почуттєвий [138; 139; 140; 141; 142; 143]. Порівняння цих формул свідчить про продуктивність методологічного погляду на особистість та її діяльність - як на універсальний інструмент людини як суб'єкту діяльності, про наступність суто психологічного та методологічного поглядів на ці категорії. В межах цієї

структури особистості принципове значення набуває розгляд діяльності в контексті соціально-психолого-індивідуального та генетичного вимірів особистості.

Відповідно до методологічного контенту, у запропонованій нами концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості відображені деякі із вказаних вище методологічних аспектів. Так, зокрема, усі властивості особистості розглядаються як здібності, в чому ми підтримуємо відповідні дані П.Я.Гальперіна, В.С.Мерліна та ін. Більше того, ми виділяємо методи першого роду, як власне здібності до здійснення діяльності (в межах діяльнісного виміру структури особистості). Далі виділяються так звані базові модальні здібності особистості як методи другого роду – в межах соціально-психолого-індивідуального виміру – психосоціальні, комунікаційні, мотиваційні, характерологічні, рефлексивні, інтелектуальні, психофізіологічні та психосоматичні здібності. Вони суттєво покращують здійснення здібностей до діяльності як методів першого роду. І, нарешті, до методів третього роду нами відносяться так звані психогенетичні здібності, які забезпечують розвиток усіх попередніх видів здібностей, як складових методів першого і другого родів, спираючись на внутрішні та зовнішні розвивальні можливості особистості.

Зауважимо при цьому, що метод, як первинне опосередковуюче поняття методології наукової психології, історично поступалося в ході становлення психології іншим, вторинним поняттям психологічної науки і було витіснено ними на периферію категоріально-поняттєвого апарату наукової психології. Тому постає проблема повернення психологічній науці методологічної першорядності поняттю психологічного знаряддя, способу, функції, засобу, інструменту, технології тощо, розгляду особистості та її діяльності як мультіопосередкованої сутності, в якій кожний новий поперх психологічної регуляції – психосоматики, душі, духу, Я – характеризується все зростаючою у своїй ефективності і тонкості функціональною, методологічною спроможністю.

Надзвичайна складність значення категорій психології та її особистісного предмету визначає необхідність уведення поняття методологічного простору психології, в якому не протиставляються, а об'єднуються, системно інтегруються на різних рівнях - академічно-психологічному, онтопсихологічному, практично-психологічному, психолого-прикладному, теоретико-психологічному, загальнонауково-психологічному та філософсько-психологічному - живі, вітальні сили особистості як культурно-історичного, аксіологічного та акмеологічного, діяльнісного утворення цивілізації. Упорядкування та концентрація в межах даного простору накопичених в науці законів і принципів, методів і технологій, свідчить про необхідність використання усього міждисциплінарного методологічного потенціалу психологічної науки та величезні можливості

духовного потенціалу самої особистості для ефективної психологічної роботи з нею. Те ж саме можна сказати і про наявні, особистісно центровані підходи та методичний інструментарій наукової психології.

Запропонована послідовність компонентів-етапів у методологічній формулі діяльності: мотив-предмет-мета-метод-емотив, - визиває необхідність як подальшої їх конкретизації, так і узагальнення. Останнє потребує, на наш погляд, більшої уваги до смислового розуміння спільного для всіх цих компонентів корінного поняття «мета». Це поняття передбачає, за словником у перекладі з грецької мови, такі сенси, як «після», «за», «через» [152]. Прикладаючи ці поняття без традиційного упередження до сутнісного розуміння категорії діяльності, можемо припустити, що у методологічному плані вона набуває додаткової смислової інтерпретації як унікальний психологічний інструмент людини, за допомогою якого здійснюється передбачення тієї нової дійсності, що стоїть «після» наявної, і перехід до неї. За допомогою діяльності відбувається зміна наявної діяльності, вихід «за» її межі та перехід до нової дійсності «через» процес перетворювальної діяльності. Остання постає як головний суто людський психологічний інструмент перетворення реальності, як власне трансценденція особистісної сутності суб'єкта в об'єктивній дійсності. Через це методологія виступає в даному контексті як наука про трансцендентальну місію людини, особистісне, діяльнісне перетворення нею світу.

В методологічному контексті особистість та її діяльність дійсно виступають як багатовимірні, системні «сума технологій», за слушним виразом Станіслава Лема, як психологічна супер-мега-методична система систем. Власне на цю суб'єктну спроможність спираються професійні психологи при розробці та використанні методів наукової психології. При цьому не можна випускати ту обставину, що вказана методологічна психологічна спроможність сучасної особистості включена у масштабні глобальні соціальні системи (ООН, ЮНЕСКО, міжнародні та національні угруповування, військові союзи, громадянське суспільство, субкультурні групи, злочинні об'єднання тощо), економічні (міжнародні торгівельні, фінансові тощо стосунки), соціотехнічні (космічні, авіаційні, транспортні, енергетичні, інформаційні тощо) та науково-технологічні (згадаємо лише Силиконову долину у США, технологічні парки в інших країнах тощо) й подібні системи. В даному контексті ця внутрішня методологічна психологічна спроможність особистості з її мотивами, предметами, метою, методами, емотивами набуває величезної вирішальної трансформаційної сили, яка може визвати доленосні наслідки для людства та окремої людини.

В цьому зв'язку, саме у методологічному плані значно більшої уваги науковців потребує феномен психологічної діяльності особистості, її всезростаючий вплив на інші види предметної діяльності, в цілому – на

життєдіяльність та життя людини. При цьому ми розрізняємо поняття психічної та психологічної діяльності! Для такого відрізнєння ключовою є думка Г.С.Костюка про те, що усі види людської діяльності здійснюються через психіку людини, а фактично – через психологічну діяльність! Відмітимо, що під впливом відповідних ідей С.Л.Рубінштейна, О.Р.Лурії, Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєва, Г.С.Костюка, К.К.Платонова, Н.Ф.Талізної, П.А.Гончарука, ми пройшли впродовж п'ятидесяти років роботи професійним психологом етапи власного розуміння природи діяльності. Внаслідок інтеграції здобутої на перших етапах загальнопсихологічної формули її розуміння з отриманою у контексті пізніших і останніх методологічних розмірковувань формулою зараз можна представити загальну структуру предметної діяльності як таку, що інтегративно включає наступні визначені її компоненти: **потребово-мотиваційний (мотив) – інформаційно-пізнавальний (предмет) – цілеформувальний (мета) – операційно-результативний (метод) – емоційно-почуттєвий (емотив)**. Саме дана синтетична формула предметної діяльності виступає для нас теоретико-методологічною підставою для виводу на авансцену наукової психології психологічної діяльності особистості - не тільки професійного психолога, але і звичайної людини (як природженого життєвого психолога), а тому і будь-якого фахівця. Вона є результатом, з одного боку, початкового етапу онтогенезу психіки дитини, починаючи з дошкільного етапу її вікового розвитку, коли говорити про її предметну спеціалізацію ще не можна, а з іншого боку - узагальненням у вигляді психологічної діяльності різноманітних предметних, в тому числі професійних та громадянських видів діяльності та поведінки дорослого.

В умовах сучасного розвитку теоретичної, прикладної та практичної психології, з їх десятками, якщо не сотнями галузей, напрямків, дисциплін, міждисциплінарних зв'язків, психологічна діяльність все відчутніше постає як провідна і вирішальна у житті людини. Більше того, з точки зору «опосередкованої» методології наукової психології психологічна діяльність виступає центральною, «стрижневою» діяльністю особистості, яка не тільки пронизує усі інші види предметної діяльності, але і суб'єктно, через особистість, її здібності, інтегрує їх сукупність у життєдіяльність - заради надійного, ефективного здійснення життя людини. В цьому сенсі особистість і функціонує як суперполіметодична сутність, в яку потенційно згортаються і з якої актуально «вигортаються» й розгортаються, концентруючись навколо психологічної діяльності, необхідні в тій чи іншій соціальній та індивідуальній спеціалізованій ситуації сукупності предметних діяльностей як складових життєдіяльності особистості, забезпечуючи саме життя людини. Про це свідчить передусім характеристика професійної психодіагностичної, науково-дослідної та творчої діяльності психологів як психологічної діяльності, що здійснюється, зокрема у

навчальних закладах, науково-дослідних установах, в аспірантурі й докторантурі НДІ та ВНЗ тощо. Професійна психологічна діяльність набуває своїх все більш змістовних та формальних ознак у працівників психологічної служби системи освіти та різних галузей народного господарства. Вона має справу з універсальними, властивими і професії психолога, і побутовій активності людини психологічними категоріями мотиву, предмету, мети, методу, емотиву. Поряд із психологами-професіоналами, повторимо це, вона природно властива кожній людині - як її дихання, як сприймання нею світла, тиші й гомону життя, хоча це й не усвідомлюється нею достатньою мірою і тому не займає в її свідомості для неї центрального місця.

І тільки за аналогією, після самоусвідомлення існування, узагальнення таких похідних від неї спеціалізованих видів предметної діяльності, як педагогічна, економічна, наукова, технічна, соціальна тощо, психологічна діяльність поступово займає своє належне вихідне і провідне місце у сукупності діяльностей, у життєдіяльності особистості, у житті людини. Ми акцентуємо це у розділах, присвячених комплексній психодіагностиці особистості, науковому психологічному дослідженню, творчості, видам психологічної діяльності практичних психологів і соціальних працівників та ін. Проте сутність психологічної діяльності, її різновиди, евристична спроможність, функція інтеграції щодо предметних діяльностей тощо - мають бути ще краще вивченими та зрозумілими. Приміром, положення Г.С.Костюка про функціональну тотожність кожної властивості особистості (що складається з мотиваційних, змістових та операційних елементів, а ще точніше – з мотиву-предмету-мети-методу та емотиву) та погляд на універсальний характер психологічної діяльності ставить як актуальне питання про голографічність особистості та її властивостей, на що вже вказували деякі дослідники...

Як на наше переконання, в основі методології наукової психології має стояти саме ця категорія психологічної діяльності особистості, в якій концентруються ті чи інші принципи та методи психології. Адже не самі по собі численні методи (експерименту, спостереження, опитування, тестування тощо) вирішують справу, а науково обґрунтоване, закономірно мотивоване їх застосування, компетентне їх знання з точки зору предмету психологічної діяльності, уміння їх цілеспрямованого використання відповідно до мети цієї діяльності, навички результативного володіння методами з метою отримання необхідних характеристик особистості та результатів цієї діяльності, їх емотивне застосування для покращення життя особистості.

Наведені вище розмірковування свідчать про те, що наукова психологія вже майже підійшла до тієї межі, як це відбувалося скажімо в середині минулого століття в атомній фізиці, коли ось-ось буде обрахована критична маса того

особистісного методологічного "концентрату", що вже неодноразово, начебто спонтанно, вибухав у цивілізаційному поступі - як у вигляді геніальних наукових відкриттів і технічних винаходів, так і у формі згубних світових катастроф, війн, криз, конфліктів. Через це так важлива наукова і громадська увага до зростання цього значною мірою непередбачуваного суб'єктно-діяльнісного, соціально-психолого-індивідуального та розвивального методологічного потенціалу, до життєвої та соціальної долі особистості як соціокультурно детермінованого і водночас індивідуально визначаючого життя феномену цивілізації, який може спричинити і його безмежне благополуччя, і ще небачене за своїми масштабами зло.

Тому таким важливим видається методологічний розгляд особистості та її діяльності в контексті проблеми духовності, в якому вона усвідомлюється як ключова цінність і самоцінність людства і в цьому плані потребує дбайливого ставлення до своєї честі та гідності з боку суспільства та інших особистостей! Кожна особистість постає перед вибором між позитивними та негативними духовними цінностями як методологічно визначеного «шляху до розуміння і творення особистості». З точки зору переважання у науковій психології гуманістичних тенденцій, необхідності психологічного захисту особистості, забезпечення її здоров'я, життєвого успіху, професійний психолог зазвичай робить вибір на користь таких позитивних духовних, тобто мистецьких, релігійних (що значною мірою вже стали життєвими!) та наукових цінностей, як Світогляд, Життя, Людина, Віра, Надія, Любов, Добро, Краса, Істина, і протидіє наявними в нього засобами негативним цінностям –темряві, смерті, нелюдству (варварству), зневір'ю, розпачу, ненависті, злу, потворності, брехні. Домінування гуманістичної духовної альтернативи має бути притаманним для методології наукової психології, для психологічної діяльності особистості як її основи!

Отже, порушені у посібнику методологічні проблеми, котрі аж ніяк не позбавлені дискусійності, виявляються такими, що можуть бути цікавими і корисними для професійних психологів, педагогів, філософів і тих, хто хоче ними стати.